

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Republiek op drift? Le Petit Journal, Le Temps en de republikeinse kritiek op de Franse democratie, 1887-1893

Janssen, J.A.

Citation

Janssen, J. A. (2023, February 16). *Republiek op drift?: Le Petit Journal, Le Temps en de republikeinse kritiek op de Franse democratie, 1887-1893*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3563934>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3563934>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

8. Republikeinse kritiek op de democratie

Politieke schandalen kunnen leiden tot een debat over de fundamentele en merites van een politiek systeem. Door de focus te leggen op de politieke commentaren van *Le Petit Journal* en *Le Temps* in de jaren 1887-1893 en in het bijzonder op het boulangisme en het Panamaschandaal, zijn enkele van deze fundamentele debatten naar voren gekomen. Uit de bestudeerde commentaren zijn in de vorige hoofdstukken de hoofdthema's gedestilleerd, wat de weg heeft vrijgemaakt voor een vergelijking tussen de kranten. Eerst wordt de gevonden kritiek echter nog een laatste keer tegen het licht gehouden: hoe consequent was die nu eigenlijk?

8.1. De kritiek tegen het licht

Le Petit Journal

Enkele ambivalenties in de politieke kritiek van *Le Petit Journal* kwamen reeds aan de orde. Zo was er de inschatting dat het Wilsonschandaal aan de ene kant het failliet betekende van het parlementaire regime, maar aan de andere kant slechts een verdorven minderheid betrof; het volk zou onverstoorbaar zijn, maar wel hongeren naar zuiverheid en moraliteit (wat minder onverstoorbaarheid of afstand veronderstelde); Boulangers avontuur was niet in het Franse belang en hij streefde naar een constitutie die hem alleenheerser zou maken, maar hij gaf de mensen volgens de krant goede redenen om op hem te stemmen.

Naast deze punten springen nog een paar andere in het oog. *Le Petit Journal* hamerde veelvuldig op het belang van een politiek van republikeinse concentratie en een robuuste politiek in het nationale belang, maar deed behalve het roemen van de Wereldtentoonstelling als een voorbeeld ervan weinig moeite om een dergelijke politiek concreet te omschrijven. Dat die er een moest zijn die opkwam voor de Franse belangen en ook de Franse status in het buitenland hoog hield, valt niet te betwijfelen, maar verder? *Le Petit Journal* liet dit in het midden. De krant was daarnaast buitengewoon lovend over het Franse volk, dat het allerlei positieve kwaliteiten toedichtte en dat dikwijls werd gebruikt als een spiegel voor politici. Maar als dit volk zo deugdzaam en wijs was en het allemaal zo goed wist, waarom bepleitte de krant dan geen institutionele ordening waarbij het volk meer politieke macht in handen zou krijgen, met andere woorden waarom geen directe democratie?

Le Petit Journal presenteerde zich nadrukkelijk als een neutrale partij, een soort scheidsrechter. Een partij bovendien die het beste voor Frankrijk wilde en geen voorkeur had voor een bepaalde politieke combinatie. Die de waarheid ‘beter kende dan wie dan ook’ en haar altijd zou verkondigen. Deze vermeende neutraliteit weerhield *Le Petit Journal* echter niet van het bekritisieren van beleid of van het aanduiden wat er diende te gebeuren, of dat nu ging om een ‘robuust’ regeringsbeleid als antwoord op het boulangisme of om benodigde overheidssteun voor de Panamaonderneming. Omdat de krant zogenaamd boven of buiten de partijen stond, kón *Le Petit Journal* hun benepenheid ook makkelijker veroordelen. Het zag zichzelf als een bewaker van het nationale belang en zou op één lijn zitten met het Franse volk: net als de krant zelf, stelde *Le Petit Journal*, hadden de Fransen een afkeer van politiek gekonkel en geruzie. Tijdens het Panamaschandaal brak de façade: in plaats van de geclaimde neutraliteit in de praktijk te brengen viel de krant Clemenceau ongenadig hard aan.

Le Temps

Ook bij *Le Temps* zijn inconsequenties te ontwaren in de kritiek.³⁰¹ En ook bij *Le Temps* begint het al met de nadruk die de krant legde op de noodzaak van een politiek in het algemeen belang. Volgens *Le Temps* viel dat algemeen belang – net als de praktische, economische wetten die het zouden dienen – kennelijk objectief vast te stellen en werd het niet gekleurd door een partijpolitieke bril. De krant stelde het voor alsof het mogelijk was om die bril af te zetten en vervolgens scherp te zien wat het landsbelang was, alsof dat niet werd gekleurd door politieke overtuigingen. In dit verband werden de *radicaux* regelmatig bekritiseerd vanwege het opvoeren van hun dogma’s of hersenschimmen, zonder het besef dat de *radicaux* er wellicht oprecht van overtuigd waren dat hun plannen – waarvoor een wijziging van de grondwet oftewel de *lois constitutionnelles* nodig was – in het landsbelang waren. Dat dit landsbelang derhalve niet op één manier viel uit te leggen en niet *automatisch* een bepaalde politiek impliceerde. Hetzelfde geldt tot op zekere hoogte voor debatten. Volgens *Le Temps* moesten die nuttig zijn en was het niet de bedoeling dat afgevaardigden daarin hun doctrines etaleerden. Voor de ware welsprekendheid, die rechtvaardige en juiste ideeën uitdrukte, was daarentegen altijd ruimte. Maar welke eloquentie was dit nu precies?

³⁰¹ Het is moeilijk te zeggen in hoeverre die waren te wijten aan personele wisselingen bij de krant: de artikelen werden niet ondertekend. Bovendien is het minder relevant voor dit onderzoek. Het gaat er hier in de eerste plaats om dat ze er waren, en welke.

Het antwoord lijkt te zijn: de welsprekendheid met betrekking tot de ideeën waar *Le Temps* het mee eens was.

Een andere kwestie was *Le Temps'* notie van de *Chambre* en van de benodigde houding van afgevaardigden. Aan de ene kant stelde de krant dat die laatsten hun voorkeuren, geweten en verstand moesten volgen. Of, zich moesten laten leiden door de permanente, essentiële belangen van Frankrijk. Zo waren bijeenkomsten van politieke groepen voorafgaande aan Kamerszittingen uit den boze, omdat de daar eventueel afgesproken partijlijn (een soort fractiediscipline avant la lettre) zou neerkomen op een imperatief mandaat. Anderzijds beweerde *Le Temps* ook dat er met name voor republikeinse afgevaardigden grenzen bestonden: het stond ze niet vrij om met hun stemgedrag de regeringsmeerderheid op het spel te zetten. Een verdere spanning lijkt te liggen in de nadruk van de krant op de benodigde hervorming van de Franse politieke zeden.³⁰² Bij een vrij regime zoals het republikeinse, parlementaire hoorden ook de zeden of gebruiken van de vrijheid – oftewel de verplichting om daar op een gedisciplineerde wijze gebruik van te maken – en wat dat betreft was Frankrijk volgens *Le Temps* niet zo gunstig bedeed. Hervorming van die zeden was van fundamenteel belang. Vrijheid was immers niet per wet in te voeren.³⁰³ Toch steunde de krant aanpassing van de perswet, zodat onder andere laster en belediging strenger konden worden aangepakt. Kennelijk diende het heil op dit punt wél te worden verwacht van een wet.

Ook ten aanzien van politieke agitatie, incidenten en schandalen was *Le Temps* niet altijd even strikt in de leer. Politieke crises en de fouten van de regering en het parlement, schreef de krant, resoneerden hard in Frankrijk en hadden forse repercussies voor het sociale leven. Zowel op het hoogtepunt van de boulangistische crisis als tijdens de Panamacrisis vormden de gebeurtenissen volgens *Le Temps* dan ook een gevaar voor de Derde Republiek. Zodra dat gevaar echter ogenschijnlijk was geweken sloeg de krant een hele andere, veel luchtiger toon aan: de agitatie was slechts oppervlakkig geweest en had de diepere lagen van het algemeen kiesrecht niet geraakt of aangetast: opmerkzame waarnemers zouden wel doorhebben dat het Parijse tumult de stadsgrenzen niet overschreed en dat in de provincies een heel ander, onverstoorbaarder Frankrijk bestond.

³⁰² Wat op zich al enigszins lijkt te contrasteren met *Le Temps'* nadruk op individuele verantwoordelijkheid (bijvoorbeeld in de Wilson- en Panamaschandalen). Immers, waar blijft die verantwoordelijk als de problemen het gevolg zijn van het ontbreken van de juiste politieke zeden?

³⁰³ Een les die de Amerikaanse neoconservatieven die ruim een eeuw later de verspreiding van de democratie propageerden ter harte hadden kunnen nemen.

8.2 Vergelijking

In 1879 was de strijd om de invoering van de democratie wel zo'n beetje gestreden. De controverses over de betekenis van de term en het fenomeen 'republiek' waren echter nog niet voorbij.³⁰⁴ Dit onderzoek heeft aangetoond dat ook republiekgezinde actoren – in casu kranten – hun bedenkingen hadden bij de manier waarop die Republiek in Frankrijk werd gepraktiseerd. Nu we van die bedenkingen in de afgelopen hoofdstukken een beter beeld hebben gekregen is het zinvol om een onderlinge vergelijking te maken, al was het slechts om daarmee het contrast beter tot zijn recht te laten komen. Een contrast dat al kort werd aangestipt, toen het ging over het journalistieke temperament van de gekozen kranten. Daarmee was echter nog niets gezegd over de manier waarop dat doorwerkte in de opvatting van de democratie. Deze kritiek komt in het onderstaande in vergelijkend perspectief aan bod, waarbij de focus ligt op de politieke crises. Daar liggen de grootste verschillen.

Boulanger

Soms was het bij het lezen van de politieke commentaren moeilijk te beseffen dat het echt om twee republikeinsgezinde kranten ging: zo verschillend was hun perspectief. Dat begon al bij het Wilsonschandaal, maar werd pas echt duidelijk toen Boulanger op het toneel verscheen. Na een aanvankelijke aarzeling, die vooral samenhang met het feit dat Boulanger nog in actieve dienst was, leek *Le Petit Journal* gefascineerd door diens campagne en achtte het zijn politieke aspiraties niet onterecht: ook *Le Petit Journal* meende dat het parlementaire regime faalde en dat (constitutionele) verandering nodig was. Veel meer dan *Le Temps* was de krant gevoelig voor Boulangers retoriek en beloftes, al kwam het niet tot openlijke steun. Toch was *Le Petit Journal* zelden kritisch op de generaal, ook niet toen de boulangistische beweging – die de krant omschreef als een coalitie van de ontevredenen – aan momentum won. Meer dan *Le Temps* legde *Le Petit Journal* de nadruk op het aandeel van de *Chambre* in het veroorzaken van die onvrede. Voor *Le Petit Journal* leek zowel Boulangers triomf als zijn nederlaag aanvaardbaar als de uitkomst van de politieke strijd, zolang daarna tenminste duidelijk richting werd gegeven aan het land. Al met al leek de krant ten aanzien van de generaal te schipperen tussen impliciete steun en waarschuwing, met als gehoopte uitkomst dat de regering eindelijk met een krachtig, robuust beleid zou komen en de *Chambre* zou doorpakken met concrete hervormingen, zodat er niet langer een voedingsbodem voor

³⁰⁴ Agulhon, *La République*, I, 8.

ontevredenheid zou bestaan. De ontevredenheid verdween niet. Zodoende kwam Boulangers vlucht niet alleen de republikeinse politici, maar ook *Le Petit Journal* goed uit.

Le Temps schipperde niet. Al vrij snel nadat Boulanger uit actieve militaire dienst trad en het politieke pad op ging zag de krant hem als een bedreiging voor het parlementaire bestel en de Derde Republiek. Veel meer dan *Le Petit Journal* benadrukte *Le Temps* de waarde van de Senaat binnen de democratie, als check op de *Chambre* en het volk. Ook beschouwde het Boulangers plannen voor constitutionele herziening als een opstapje naar verlies van vrijheden en dictatuur, een term die in de periode al werd gebruikt. *Le Temps* bezag de opkomst van het boulangisme vooral vanuit het perspectief van het republikeinse establishment, waar het qua lezerspubliek dichtbij stond. Boulanger werd dan ook vooral als een bedreiging gezien voor de bestaande orde, die onbuigzaam was als het ging om de manier waarop de democratie was georganiseerd.³⁰⁵ Een gevaar dat bovendien een echo vormde van een eerder, caesaristisch gevaar dat zich daadwerkelijk had geconcretiseerd en Frankrijk zowel in 1815 als in 1870 geruïneerd had achtergelaten; voor de lokroep waarvan men in Frankrijk nog steeds een restje gevoeligheid had. Voor *Le Temps* was die gevoeligheid net als andere kwalen van de politiek een consequentie van de onvoltooide politieke opvoeding van de Fransen, en van het ontbreken van behoorlijke en voor de democratie toepasselijke politieke zeden.³⁰⁶

Panama

Ook met betrekking tot het Panamaschandaal waren de verschillen tussen *Le Petit Journal* en *Le Temps* substantieel. Beide kranten beschouwden het schandaal als een grote crisis. Althans, terwijl het zich ontvouwde en Frankrijk werd overspoeld door een stroom van onthullingen en incidenten. Beide erkenden de immense druk die de publieke onvrede op de instituties legde en zagen nieuwe verkiezingen als de enige manier om de politieke problemen het hoofd te bieden en opnieuw te beginnen. Beide kranten zagen het schandaal als een bevestiging van hun visie, maar wat die visie was verschilde als dag en nacht.

Anders dan *Le Temps* trok *Le Petit Journal* de beschuldigingen zelf – net als bij het Wilsonschandaal – niet in twijfel. Die bevestigden voor de krant juist de staat van verval waarin het Franse parlementaire bestel verkeerde en met name ook de corruptie die binnen de

³⁰⁵ Vgl. Lehning, *To be a Citizen*, 11 en 156-157.

³⁰⁶ Het was niet de laatste keer dat een verband werd gelegd tussen politieke wanorde en (gebrekkige) educatie. Zo richtte de Spaanse filosoof José Ortega y Gasset in oktober 1913 de *Liga de Educación Política* op, gestoeld op de overtuiging dat politieke verandering zowel voorafgegaan als gepaard diende te gaan met onderwijs, in het bijzonder wetenschappelijk. Andrew Dobson, *An Introduction to the Politics and Philosophy of José Ortega Y Gasset* (Cambridge en New York 1989) 24-25.

Chambre bestond. Panama was een verwoestende klap voor de Franse eer: Frankrijk was ziek en moest genezen worden. Volgens *Le Petit Journal* lagen lang niet alle feiten van de affaire op tafel, maar stond politieke incompetentie opheldering in de weg en werden de zaken door vriendjespolitiek verder verdoezeld, wat wees op een verborgen plan en een doofpot. Bovenal was de affaire voor *Le Petit Journal* een bevestiging van het vernietigende oordeel over het zo geminachte parlementarisme, waaraan de krant nu nog iets toevoegde: hoezeer buitenlandse, Joodse binnendringers en hun Franse handlangers het land in hun greep hielden, erop parasiteerden en hun hebzucht ongehinderd konden botvieren. Frankrijk moest gezuiverd worden van de ‘occulte dictatuur’ die in het parlement de dienst uitmaakte. Panama bewees dat de afgevaardigden zelfs niet terugdeinsden voor hoogverraad. Wat volgde was de haatcampagne tegen Clemenceau die was vermengd met een flinke dosis antisemitisme. Aldus voorafschaduwden *Le Petit Journals* (latere) Panama-commentaren de stellingname in de Dreyfus-affaire en de ‘draai’ die de krant zou maken naar het rechtse nationalisme.

Le Temps had een volstrekt andere perceptie. De krant koos opnieuw de kant van het republikeinse establishment en probeerde krampachtig uit te leggen dat er eigenlijk helemaal geen sprake was geweest van een schandaal of moreel falen: de beschuldigde parlementariërs waren immers vrijgesproken. Dat was althans de eerste lijn van verdediging, extra opmerkelijk aangezien de krant al in 1887 had opgemerkt dat gunsten de smeerolie waren van de Franse politiek en dat zowel kiezers als afgevaardigden waren gericht op het oogsten van de materiële voordelen van de Republiek, in plaats van de politieke of ideologische. De tweede lijn was het benadrukken van iets heel anders dan corruptie als het eigenlijke probleem. Als er al sprake was van falen, meende *Le Temps*, dan was dit in eerste instantie politiek en opnieuw een teken van de gebrekkige Franse politieke opvoeding en onvolwassenheid: door het parallel lopen van de politieke en de juridische aanpak, dat wil zeggen door het overlappen van jurisdicties, was er institutionele verwarring gecreëerd. *Le Temps* haalde in dit verband het revolutionaire Comité du Salut Public van Robespierre erbij als schrikbeeld voor het scenario waarin de parlementaire onderzoekscommissie verregaande juridische bevoegdheden zou krijgen. Als derde verdedigingslijn benadrukte de krant dat schandalen van alle tijden en vooral van alle regimes waren, en dat individuele fouten niet aan het bestel waren toe te schrijven, maar aan de menselijke natuur. Tenslotte wees *Le Temps* naar de vijanden van de Republiek, die het schandaal als munitie tegen het regime zouden gebruiken en met Panama alsnog wilden klaarspelen wat tijdens de boulangistische crisis was mislukt.

Meer dan bij *Le Petit Journal* kwam de benadering van het Panamaschandaal van *Le Temps* voort uit een specifieke visie op Republiek en de democratie. Volgens *Le Temps* was een van de grootste gevaren daarvoor het bonapartisme, oftewel caesarisme. De krant noemde dit ook wel het bijgeloof in grote mannen en het product van een onvolledige politieke opvoeding, en onderstreepte aldus een fundamenteel thema in het republikeinse gedachtegoed, dat terugging tot de Verlichting: het nauwe verband tussen onderwijs en politiek. Ook de Republiek zelf was in deze visie het product van opvoeding en publieke of maatschappelijke deugden.³⁰⁷ Nu hadden de Fransen haar weliswaar weten te vestigen, volgens *Le Temps* zaten ze nog opgescheept met de zeden uit een ander historisch tijdperk. Tussen de juridische sfeer – de formele Republiek – en de alledaagse praktijk – de voor een parlementaire democratie noodzakelijke zeden – zat nog licht. De eerste had zich sneller ontwikkeld dan de tweede. Op deze kloof was niet alleen het residu caesarisme terug te voeren, maar ook de volgens *Le Temps* onvolwassen opstelling van de *radicaux*, die er als het ware de politieke belichaming van vormden. Ook *Le Petit Journal* meende dat het mis was met die politieke zeden, maar refereerde in dat verband aan verval, vooral de wijdverbreide corruptie in de *Chambre*. Dit verval zou hand in hand gaan met de neergang van Frankrijk, veroorzaakt door parlementaire schandalen en gebrekkig patriottisme in de hoogste regionen.

Voor *Le Temps* was de vaststelling van het gebrek aan de juiste zeden eerder een opdracht. De krant wilde dat de Fransen zich zouden ontdoen van het politieke bijgeloof en zag onderwijs inclusief morele vorming zowel als de voorwaarde (het volk moest voldoende verlicht zijn) als een belangrijk doel (de concrete manifestatie in scholen en andere instituten) van de Republiek.³⁰⁸ Founding father van het Franse republicanisme Emile Littré refereerde in dit verband aan ‘de leerjaren van de Republiek’ oftewel ‘l’apprentissage de la République’: het idee, in de woorden van de historicus Claude Nicolet, dat de Republiek zowel het product was van een geschoold of onderwezen algemeen kiesrecht, als zijn motor.³⁰⁹ Het republicanisme hield daarom in dat waar de republikeinse politiek het onderwijs van de jeugd

³⁰⁷ Maurice Agulhon, *The Republican experiment, 1848-1852* (Cambridge, New York en Parijs 1983) 187. Zoals Agulhon opmerkt was dit al de visie van de republikeinen van 1848. Over de fundamentele ideologische connectie tussen de Republiek en onderwijs, zie Pierre Rosanvallon, *Le Sacre du citoyen. Histoire du suffrage universel en France* (Parijs 1992), 341-379 aldaar.

³⁰⁸ Net als de geleerde *Idéologues* aan het einde van de achttiende en begin van de negentiende eeuw. Zie Nicolet, *L'idée républicaine en France 1789-1924*, 126-129.

³⁰⁹ Nicolet, *L'idée républicaine*, 214. Nicolet wijst erop dat deze formule leek op die van een andere founding father: Gambetta. Die refereerde aan herhaaldelijke verkiezingen op alle overheidsniveaus als ‘de opvoeding van het algemeen kiesrecht’ (l’éducation du suffrage universel’). Zoals we zagen prees *Le Temps* hem meermaals.

zou waarborgen, hij tegelijkertijd volwassenen zou opvoeden door het algemeen kiesrecht. Zo was de politiek ‘de ultieme pedagogie’ (*‘la pédagogie suprême’*).³¹⁰

Maar niet alleen de jeugd en het algemeen kiesrecht hadden opvoeding nodig. Toen *Le Temps* schreef dat de Franse democratie nog niet het niveau van verfijning van de Britse had bereikt, doelde het vooral op politici. Pas als zij de juiste parlementaire zeden hadden verworven, konden ze het goede voorbeeld geven en goede wetten maken. Panama was voor de krant zoals gezegd een voorbeeld van de situatie waarin voornoemde zeden niet of onvoldoende aanwezig waren: een ongeduldige Kamer had het nodig gevonden om een parlementaire enquêtecommissie op te richten, die aan de wieg van alle institutionele verwarring en crisis stond. Waren de gewenste politieke zeden er wel geweest, dan was het schandaal binnen de juiste proporties gebleven: een juridische kwestie, gebaseerd op een dun laagje bewijs, waar de rechtbank in normale omstandigheden vlot mee had afgerekend. Corruptie leek in deze context voor *Le Temps* een zwart-wit kwestie, bestaande uit het verkopen van het parlementaire mandaat of de officiële invloed en alleen als er tastbaar bewijs was, anders niets. De gedachte zelfs dat iemand als Maurice Rouvier van een dergelijke daad kon worden beschuldigd, achtte de krant verwerpelijk, terwijl oud-minister Baïhaut nota bene bekende en ook het Wilsonschandaal ongetwijfeld nog vers in het geheugen lag. Voor *Le Temps* betrof de corruptie hoe dan ook individuen en niet het systeem.³¹¹ De krant verdedigde juist het bestaan van politici met sterke banden met andere sectoren van de maatschappij: de politiek kon zagezegd niet gescheiden worden van de andere gebieden van activiteit van een natie.

Ondanks voorgaande verschillen zaten *Le Petit Journal* en *Le Temps* wat het Panamaschandaal betreft in één opzicht op dezelfde lijn: beide schonken geen aandacht aan corruptie in de media. Evenmin grepen ze het schandaal aan voor een diepere analyse van corruptie in de Franse politiek.³¹² *Le Petit Journal* laakte weliswaar de wijdverbreide corruptie, maar onthield zich van verdere bespreking van de diepere oorzaken, laat staan van haar vaak subtiele mechanismes. Commercieel gezien valt die lacune wel te begrijpen: schrijven over de feitelijke verwikkelingen en schier eindeloze vertakking van een corruptieschandaal in het parlement en de politieke crisis die erop volgde stond garant voor mooie verkoopcijfers; doorwrochte analyses van corruptie in de Derde Republiek

³¹⁰ Geciteerd uit: Nicolet, *L'idée républicaine*, 497.

³¹¹ Zoals Mollier heeft aangetoond (*Le scandale*) was corruptie vaak oneindig subtieler. Zie hierover (in de pre-1914 Derde Republiek) ook Robert de Jouvenel, *La République des Camarades* (Parijs 1914).

³¹² Het dichtst bij een dergelijke analyse kwam *Le Temps* in 1887, voordat nog sprake was van het Wilsonschandaal. Zie hoofdstuk zes.

waarschijnlijk minder.³¹³ Ook het journalistieke temperament speelde hier uiteraard een rol. Dat was anders bij *Le Temps*, dat Panama überhaupt niet eens als een corruptieaffaire beschouwde. Toch ontvingen beide kranten op zekere momenten (tussen 1880 en 1888) geld van de Panamaonderneming in ruil voor positieve publiciteit: betalingen die ook nog eens bijdroegen aan de aantasting van de toch al precarie financiële positie van de onderneming. In het geval van *Le Temps* gold daarnaast dat de eigenaar, Adrien Hébrard, een zakenpartner was van Cornélius Herz.³¹⁴

Democratie en vertegenwoordiging

Le Temps noch *Le Petit Journal* beschouwde het republicanisme als inherent gebrekkig, maar *Le Petit Journal* legde de nadruk wel op de crises en de onvrede die het aan de Republiek gekoppelde parlementaire regime in de praktijk produceerde. De instituties toonden niet de deugden die Frankrijk verdiende en waar het land naar hongerde, die het volk bovendien zelf wel bezat. Veel nadrukkelijker dan voor *Le Temps* lag het echte Frankrijk voor *Le Petit Journal* dan ook niet in zijn instituties. Naar eigen zeggen wilde de krant de belangen van de massa dienen, met wie het zich nu en dan expliciet identificeerde. Het hogere belang was de Franse reputatie, de Franse eer.

Le Temps plaatste daarentegen meer nadruk op het belang van de republikeinse instituties zelf, die het als garantie beschouwde voor de vrijheid. De Senaat en het presidentschap vormden in deze visie een check op de macht die het volk (het electoraat) via zijn afgevaardigden uitoefende. De krant benadrukte echter ook dat het volk een verantwoordelijkheid had. Meer dan in de commentaren van *Le Petit Journal* valt bij *Le Temps* een oprecht verlangen te bespeuren naar democratische vooruitgang: *Le Temps* vermaande niet alleen door deze of gene politieke crisis te hekelen, maar stelde zich op als een strenge schoolmeester die zich oprecht bekommert om zijn onstuimige pupil. Een meester die de weg voorwaarts oftewel het politieke ideaal en de concrete uitwerking bovendien in groter detail aangaf.³¹⁵ Wat dit betreft neigde het enigszins naar een technocratische kijk op de regering, die het verdedigde door op de republikeinse verdeeldheid te wijzen.

³¹³ Als republikeinse krant had *Le Petit Journal* opvallend weinig moeite met het feit dat de eigen aandacht voor – en obsessie met – het Panamaschandaal ongetwijfeld voor een sterke echo daarvan zorgde in het land (de krant beschikte over een uitstekend distributienetwerk) en dus voor een groeiend belang. Dat was bepaald geen reclame voor de parlementaire republiek.

³¹⁴ Mollier, *Le scandale*, 326 en 385. Voor *Le Petit Journal* zie ook Bourson, *L’Affaire Panama*, 17.

³¹⁵ *Le Temps* beschouwde Engeland als voorbeeld; *Le Petit Journal* schreef op 30 januari 1889 dat Frankrijk juist beter af was dan Engeland (en Oostenrijk), omdat de politieke gevechten er minder heftig waren, gegeven de sterke nationale eenheid.

Een en ander doet weinig af aan de overlap die tussen de kranten bestond waar het bepaalde thema's binnen de Franse democratie betrof, in het bijzonder het tekortschieten van de *Chambre des Députés* – hier was het vocabulaire van de kranten opvallend identiek – en de wijze waarop de afgevaardigden negatief contrasteerden met het echte Frankrijk: het volk, al dan niet in de provincie.³¹⁶ Uiteraard moeten we hier de context zoals in hoofdstuk een en twee geschetst niet vergeten: kortgezegd de instabiliteit van het politieke systeem en de soms uiterst venijnige pers. Het kan niet anders of gematigde republikeinse kranten als *Le Temps* en vooral het meer op de gewone man en vrouw gerichte *Le Petit Journal* voelden nu en dan de hete adem van hun extremistischer concurrenten *La Libre Parole*, *La Cocarde* en *L'Intransigeant*. Voor Panama gold bovendien dat *Le Petit Journal* een vurig pleitbezorger was geweest van het kanaalproject en een steunpilaar van de gedupeerden. De corruptieaffaire kwam voor de krant als een extra harde klap.

Zoals benadrukt zat hier tegelijkertijd een ambivalentie, vooral bij *Le Petit Journal*. Ondanks alle kritiek op de *Chambre* en de lof voor het electoraat of het volk waren beide kranten geen voorstander van directe democratie.³¹⁷ De vraag blijft: als het volk zulke verheven kwaliteiten bezat en als de machtigste democratische institutie faalde, waarom dat volk dan niet meer macht geven? Waarom geen bindende of zelfs correctieve referenda houden? Hier moet uiteraard worden gewezen op de herinnering aan Napoleon I en Napoleon III, die plebiscitaire democratie vooral als een manier zagen om hun eigen autoritaire macht te bekrachtigen. Toch blijft het opmerkelijk dat diezelfde natie die zogenaamd zo kalm en daadkrachtig was en bezig met werk en de toekomst van de eigen kinderen, volgens beide kranten qua temperament ongeschikt was voor (directe) machtsuitoefening. Het volk, ongeraakt door de Parijse agitatie en volgens *Le Petit Journal* verraden door gebrekkig leiderschap van mensen die er belang bij hadden om de boel nodeloos te compliceren, was de ruggengraat van Frankrijk; zijn gezonde en nuchtere oordeel contrasteerde met het inzicht van politici. Maar datzelfde volk moest zeker niet te machtig worden. Zo functioneerde het voor *Le Petit Journal* in zekere zin net als generaal Boulanger: als een spiegel om politici van tijd tot tijd voor te houden. Of, als het moest, als een stok om ze te slaan.

³¹⁶ Historisch is deze lof interessant, want zoals Rosanvallon opmerkt koesterden veel republikeinen zeker tot de jaren 1880 een negatief beeld van de landelijke massa en betwijfelden ze op zijn minst haar redelijkheid. Dit thema is uiteraard nauw verbonden met de vermeende noodzaak van onderwijs en een politieke opvoeding. Rosanvallon, *Le Sacre du citoyen*, 349-353.

³¹⁷ Deels reflecteerde de genoemde kritiek een bredere, afnemende waardering van parlementaire welsprekendheid en de noodzaak van een ordelijk, geïnformeerd en praktisch debat. Vgl. Te Velde, *Sprekende politiek*, 253-254 en 260-261.

8.3 Een gedeelde taal?

Het voorgaande toont dat er weliswaar verschillen waren in politieke kritiek van de bestudeerde kranten, maar ook overeenkomsten. Een deel van de politieke kritiek van *Le Petit Journal* vertoonde overlap met die van Boulanger. Dit verklaarde deels de aandacht die de krant aan de generaal schonk en de impliciete goedkeuring die soms uit de commentaren sprak. Maar ook *Le Temps* gaat in dit verband niet vrijuit. Dat is opmerkelijk, gegeven hoezeer het Boulanger als vijand en serieus gevaar zag. *Le Temps* trachtte niet de woede en het wantrouwen van kiezers om te smeden tot een politiek wapen en dat tegen het politieke establishment te richten, maar de diagnose van de situatie verschilde niet fundamenteel van boulangistische taal uit manifesten of uit de mond van Boulanger zelf. Het betreft hier meer dan een incidentele gelijkenis.³¹⁸ Om dit punt kracht bij te zetten volgen hieronder enkele fragmenten uit de rede die Boulanger op 4 juni 1888 hield in de *Chambre*.³¹⁹

“Parlementarisme”, zei hij, “veronderstelt een homogene, onpartijdige, oplettende en belangeloze vertegenwoordiging die zich uitsluitend laat inspireren door liefde voor de publieke zaak. Voegen we toe dat zij ook en vooral regering in de handen van een beperkte klasse van bevoorrechten veronderstelt, tamelijk verenigd in haar denkbeelden, haar sentimenten, haar neigingen, opdat de vertegenwoordiging niet gemakkelijk kan splitsen behalve in twee partijen die elkaar de macht betwisten, in plaats van zich tot in het oneindige te verdelen, zoals noodlottigerwijs gebeurt met het algemeen kiesrecht.”³²⁰ In dezelfde rede refereerde Boulanger aan “de inertie waar de nationale vertegenwoordiging blijk van heeft gegeven als gevolg van de onmacht die haar aankleeft, vanwege de aard van onze parlementaire instituties.”³²¹ “Nauwelijks aangekomen in het Palais Bourbon organiseren de afgevaardigden zich in groepen en in plaats van een louter nationale politiek te voeren dienen

³¹⁸ Zoals toen *Le Temps* het leger prees en dat aanwees als het hart van Frankrijk en het contrasteerde met ‘het scepticisme van oneerlijke politici’ (‘le scepticisme des politiciens véreux’). Geciteerd uit: *Le Temps*, 20 september 1890.

³¹⁹ Zoals Garrigues toont was de taal van het boulangisme fluïde (er zouden zoveel boulangismes zijn als er boulangisten rondliepen) en paste het zich aan zijn publiek aan (Garrigues citeert verkiezingsleuzen en manifesten van boulangistische kandidaten in verschillende Parijse arrondissementen). Garrigues, ‘Le boulangisme est-il antiparlementaire?’, 55-57. Bepaalde noties of thema’s keren bij Boulanger echter wel degelijk terug, waaronder de gegeven voorbeelden. Zie ook Boulangers verkiezingsmanifest gericht op arbeiders in het Seine departement. Gepubliceerd in: *L’Intransigeant*, 20 januari 1889.

³²⁰ “Le parlementarisme (...) suppose une représentation homogène, impartiale, attentive et désintéressée qui s’inspire uniquement de l’amour du bien public (...). Ajoutons qu’il suppose aussi et surtout le gouvernement placé entre les mains d’une classe restreinte de privilégiés assez uniforme dans ses vues, ses sentiments, ses tendances, pour que la représentation de ce pays légal puisse facilement ne se diviser qu’en deux partis se disputant le pouvoir, au lieu de se diversifier à l’infini, comme cela a fatalement lieu avec le suffrage universel.” Geciteerd uit: *Journal Officiel*, 5 juni 1888, 87e sessie (séance van 4 juni 1888) 1629.

³²¹ “(...) l’inertie dont la représentation nationale a fait preuve par suite de l’impuissance qui s’attache à elle en raison même de la nature de nos institutions parlementaires.” Geciteerd uit: idem.

ze slechts partijbelangen en ambities van de klik.’’³²² ‘‘Frankrijk walgt en is moe van dit regime, dat niets anders is dan lege agitatie, wanorde, corruptie, leugen en oppervlakkigheid.’’³²³ ‘‘Als het parlementaire regime in overeenstemming was geweest met de democratie (...), dan zou herziening nutteloos zijn. Helaas beantwoordt de praktijk lang niet aan haar verwachtingen en lijkt de parlementaire regering zoals wij die beoefenen (...) meer op een constitutionele anarchie dan op een regering.’’³²⁴ En de overtreffende trap: ‘‘verdeeld tegen zichzelf, verscheurd door de partijen, gecompromitteerd door de ellendige ruzies waarin men zonder dat het er zelf baat bij heeft en niet tot eer voor wie dan ook de krachten die aan het vaderland toebehoren en die alleen in zijn dienst gebruikt zouden moeten worden ziet verzwakken, wijst Frankrijk de partijpolitiek luidkeels af, en snakt het naar een nieuw regime.’’³²⁵

Wat *Le Temps* betreft komen de verschillen pas echt goed tot uiting bij de oplossingen die Boulanger voor het Franse malheur in petto had: ‘‘de remedie ligt duidelijk in een verbetering van onze politieke zeden, maar deze verbetering is zelf ondergeschikt aan de algehele hervorming van onze instituties. De constitutie van 1875 is republikeins, noch democratisch. Zij is oligarchisch en parlementair, dat wil zeggen in voortdurende tegenspraak met de geest, de zeden, de belangen en de behoeften van het hedendaagse Frankrijk.’’³²⁶ ‘‘Om het land te onttrekken aan deze fataliteit van ministeriële crises die het tureluurs maken en uitputten, zullen de ministeriële functies onverenigbaar zijn met het wetgevend mandaat en zullen ministers, gezeten buiten het parlement, individueel verantwoordelijk zijn aan het staatshoofd.’’³²⁷

³²² ‘‘A peine arrivés au Palais Bourbon, les députés se distribuent en groupes; et, au lieu de suivre une politique purement national ils ne servent que des intérêts de parti et des ambitions de coterie.’’ Geciteerd uit: *Journal Officiel*, 5 juni 1888, 87e sessie (séance van 4 juni 1888) 1630.

³²³ Vrije vertaling van: ‘‘La France est lasse jusqu’au dégoût de ce régime qui n’est qu’agitation dans le vide, désordre, corruption, mensonge et stérilité.’’ Geciteerd uit: idem.

³²⁴ Vrije vertaling van: ‘‘Si le système parlementaire avait été compatible avec la démocratie (...) la revision serait sans objet. Malheureusement, la pratique a été loin de répondre à ses espérances, et le gouvernement parlementaire, tel que nous le pratiquons (...) ressemble plutôt à une anarchie constitutionnelle qu’à un Gouvernement.’’ Geciteerd uit: ibidem, 1629.

³²⁵ Vrije vertaling van: ‘‘Divisée contre elle-même, tiraillée par les partis, compromise par des querelles misérables où l’on voit s’user, sans profit pour elle et sans honneur pour personne, les forces qui appartiennent à la patrie et qui ne devraient être employées qu’à son service, elle répudie hautement la politique des partis, et elle appelle de tous ses vœux un régime nouveau.’’ Geciteerd uit: ibidem, 1628

³²⁶ ‘‘(...) Le remède est évidemment dans une réformation de nos mœurs politiques, mais cette réformation est elle-même subordonnée à la réformation intégrale de nos institutions. La Constitution de 1875 n’est ni républicaine, ni démocratique. Elle est oligarchique et parlementaire, c’est-à-dire en contradiction constante avec l’esprit, les mœurs, les intérêts et les besoins de la France contemporaine.’’ Geciteerd uit: ibidem, 1629.

³²⁷ ‘‘Afin de soustraire le pays à cette fatalité des crises ministérielles qui l’épuisent, les fonctions ministérielles seront incompatibles avec le mandat législatif et les ministres, tenus hors du Parlement, seront individuellement responsables devant le chef de l’Etat.’’ Geciteerd uit: ibidem, 1630.

Dit proefschrift heeft niet Boulanger of het boulangisme als onderwerp, maar de fragmenten tonen de gemeenschappelijke grond aan tussen de analyse van Boulanger van de problemen in Frankrijk en de politieke kritiek van *Le Petit Journal* en *Le Temps* in de jaren 1887-1893: zowel qua taalgebruik als inhoudelijk is er sprake van overlap.³²⁸ Beide kranten hekelden ‘de traagheid van de nationale vertegenwoordiging’, ‘ambities van de kliek’, ‘lege agitatie, wanorde, oppervlakkigheid’, hoewel *Le Temps* zich er altijd verre van hield ze toe te schrijven aan het politieke bestel. Anders dan bij Boulanger ging de noodzakelijk geachte hervorming van de politieke zeden bovendien aan het juiste gebruik van de instituties vooraf, en volstond zij daarvoor ook. Maar net als *Le Petit Journal* had ook *Le Temps* kunnen opmerken dat de *Chambre* vervreemd was geraakt van de aspiraties van het land.³²⁹ Hetzelfde geldt voor de lofuitingen voor het volk, hoewel *Le Petit Journal* daarin zoals we zagen verder ging dan *Le Temps*, dat ook de andere zijde van de medaille benadrukte: de verantwoordelijkheid (van het electoraat).

Een en ander illustreert hoezeer het Franse republicanisme verwijderd was geraakt van Mirabeau’s woorden van januari 1789, inhoudende dat de verzameling vertegenwoordigers de natie was.³³⁰ Net zo opvallend wellicht is dat Boulanger in zijn Kamertoespraak opmerkte dat idealiter in Frankrijk niet meer dan twee partijen elkaar de macht zouden betwisten. Met andere woorden, het Britse systeem. *Le Temps* moet het er roerend mee eens zijn geweest. Niet voor niets wees het herhaaldelijk naar Engeland als voorbeeld van een land waar behoorlijke politieke zeden bestonden, al was het voor *Le Temps* niet door middel van een herziening van de grondwet dat de gewenste situatie werd bereikt. Blijft overeind dat ook nadat Boulanger van het toneel was verdwenen, in het republikeinse kamp nu en dan een echo van zijn retoriek weerklonk.

³²⁸ Wat nogmaals met name voor *Le Temps* een opvallende constatering is.

³²⁹ Garrigues, ‘Le boulangisme est-il antiparlementaire?’, 52.

³³⁰ Rosanvallon, *Le Sacre du citoyen*, 57. M. Mérihou (ed.), *Oeuvres de Mirabeau, t.VII* (Parijs 1825) 6. Zoals Rosanvallon stelt was het algemeen kiesrecht ondanks anti-parlementarisme de ongenaakbare horizon geworden van de Franse politiek. Rosanvallon, *Le Sacre du citoyen*, 387.